

УДК 271.2-752

DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239312>**ВІТАЛІЙ ШАФРАНОВСЬКИЙ**ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3938-0453>

(Полтава)

Place of work: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University*Country:* Ukraine*E-mail:* shafranovskiy@ukr.net

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ ЯК БАЗОВІ ОСЕРЕДКИ ОСВІТИ

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою повнотою висвітлення діяльності недільних шкіл і тому розглянуто питання функціонування недільних шкіл у другій половині XIX ст. Розглянуто процес навчання в недільних школах на основі Правил 1884 року і Програм 1886 і 1898 рр. Функціонування системи народної освіти в другій половині XIX ст. було представлено початковим рівнем оволодіння знаннями, який в основному забезпечують церковно-парафіяльні, недільні і земські школи. Духовенство і церква в цілому завжди відігравали важливу роль в українському суспільстві. Одним із важливих напрямків просвітницької роботи православного духовенства було навчання і виховання дітей. Складно переоцінити вклад церкви у розвиток і діяльність початкової освіти. Навчальні заклади функціонували при монастирях і церквах на всій території України. Великий вклад зробило й найвище духовенство. Воно було зацікавлене в організації освіти для народу, адже в цей період клір залишався найосвіченішою верствою населення.

Недільні школи для дорослих і дітей були відомі як найбільш рання форма позашкільної освіти в Росії. Вони виникали в XVIII в. при монастирях, але не набули широкого поширення. З середини XIX в. подібні школи почали створюватися при університетах, гімназіях, фабриках і заводах. Їх організатори своїм головним завданням вважали навчання всіх бажаючих грамоті (читання, письмо, рахунку), а також формування православної моральності і духовності.

Виникнення загальноосвітніх недільних шкіл було ініційовано суспільно - педагогічним рухом кінця 50-х - початку 60-х років XIX століття, який представляв один з напрямків більш широкого соціального руху, характерного для передреформних років. У нього включилися не тільки громадські, а й державно-урядові структури. У 1856 році в "Морському збірнику" була опублікована стаття знаменитого російського хірурга і громадського діяча М. І. Пирогова "Питання життя", що поклала початок суспільно-педагогічному руху.

Ключові слова: недільні школи; освіта; церква; організація освітнього процесу; релігія.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У недільних школах було вдало поєднано навчальний компонент з релігійним. Щоб учні не лише могли засвоїти знання, а й поглинути у світ духовного, навчання грамоті та читанню відбувалося на базі релігійної літератури. Недільні школи мали вагомий значення.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Найбільш суттєві дослідження ролі, впливу та взаємодії церкви та релігії з освітою були здійснені у працях Л. Глібова, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, К. Ушинського. Питаннями духовно-релігійного компоненту навчання та виховання були висвітлені у своїх працях Г. Ващенко, О. Кульчицьким, В. Липинським, В. Янівим. На значну роль релігії та релігійної освіти у справі розвитку особистості наголошується у працях Г. Аскаркової, Б. Вульфсона, В. Гараджи, Л. Гридковець, М. Заковича, В. Зеньковського, Ф. Козирева, В. Москалець, С. Паніча, М. Стельмаовича, З. Таратайцева, Д. Федоренка, І. Чупілка та ін. З позицій православної педагогіки це питання розглядають М. Лагодич, Д. Конюхов, А. Кураєв, Є. Шестун. Про форми релігійної освіти йдеться у працях І. Галицької, Ф. Козирева, І. Метлика, Л. Митрохіна, М. Писманіка. Серед англомовних дослідників значення релігії для духовно-морального розвитку людини, теоретичні проблеми релігійної освіти, особливості її впровадження в систему загальної освіти Великої Британії розглядаються в працях Р. Голдмана (R. Goldman), М. Грімміта (M. Grimmit), Р. Джексона (R. Jackson), Дж. та К. Еррікерів (J. & C. Erricker), Д. Кіста (J. Keast), Е. Кокса (E. Cox), Т. Кулінга (T. Cooling), Р. Лівінгстона (R. Livingston), Г. Лоукса (H. Loukes), Е. Райта (A. Write), Н. Смарт (N. Smart), Л. Френсіса (L. Francis), Д. Халла (J. Hull), К. Харта (C. Hart)

Мета статті – проаналізувати та частково описати особливості здійснення навчально-виховного процесу у недільних школах.

Виклад основного матеріалу дослідження. 1859 року в Києві відомим лікарем і педагогом М. І. Пироговим була відкрита перша недільна школа. Під його керівництвом студенти Київського університету стали проводити у недільні дні заняття з населенням. Він відзначав тоді «разюча відмінність між цією недільною школою і звичайними казенними школами і в їх прийомах, і в їх способах вчення, і в поведженні вчителя з учнями» і робив висновок, що «недільні школи - предмет необхідності». Вчений під-

креслював, що «у нас недільні школи важливі не лише і нестільки тому, що поширюють грамотність шляхом самим надійним, - шляхом приватної ініціативи та благодійності, - скільки тим, що мають бажання до навчання ремісничого і робочого класу народу, відволікаючи їх від неробства і розгулу»

Важливість зміни програм недільних шкіл не викликала сумнівів: «Іншої програми для простих, народних недільних шкіл не може і не повинно бути ... Чим обмеженіша і чіткіша буде мета, тим кращі результати. А мета народних недільних шкіл і повинна складатися в поширенні осмисленої грамотності ». Зі статті М.І. Пирогова «Про недільні школи» слід, що заняття в школі проходили раз в тиждень по неділях протягом двох годин. Навчали грамоти, письма, рахунку і все це «з незвичайним педагогічним тактом», що, в свою чергу, значно впливало на успіхи учнів (Пирогов, 1863). Недільна школа стала користуватися великою популярністю серед населення, оскільки мала суттєві позитивні відмінності від казенних шкіл XIX століття. На період початку 60-х років XIX недільні школи були організовані майже в усіх населених пунктах, починаючи із сел. і закінчуючи губернськими містами та столицями (Абрамов, 1900, с. 38).

Важливість недільних шкіл була оцінена з самого початку їх появи в діячів педагогічної науки К.Д. Ушинського. Цікаво відзначити, що відвідування новостворених недільних шкіл справило на К.Д.Ушинського вельми позитивне враження. Про людей, яких він зустрів у цих навчальних закладах, Ушинський пише навіть з деяким захопленням: «Видно, що всі ці люди ... зібралися сюди не жарт жартувати, не з порожньої цікавості, а зібралися справу робити, і що це справа, для якої вони пожертвували кількома годинами єдиного вільного дня своєї трудової тижня, здається їм не тільки справою корисною, серйозною, але якоюсь святою, якоюсь релігійною справою ». І далі: «Я був вражений тією напруженістю уваги, без будь-яких зусиль з боку наставників, яку помітив у учнях недільних шкіл». (Ушинський, 1945).

Головні принципи, які лежали в основі діяльності недільних шкіл, полягали в наступному (Абрамов, 1900, с. 42):

Безкоштовна недільна школа має на меті навчання Закону Божого, читання, чистописання і арифметиці. «Якщо приходять зі своїми знанням, що вище цієї програми, то таким викладати географію та малювання »

Школа «відкривається завжди по недільних і святкових днях».

Учні діляться на «вміють читати і писати» і «безграмотних».

Всі вони діляться на групи, в яких в «грамотному відділенні» - від 4 до 8 осіб, а в «безграмотного» - до 15. «Прийнято за правило, щоб гурток мав постійно одного вчителя».

Контроль занять доступний кожному відвідувачу школи.

Відвідувачі «повідомляють свої зауваження або письмово, в заведеної при школі книзі, або усно розпоряднику школи».

Зауваження розбираються у вільний час радою, в якому можуть брати участь, крім наставників школи, і сторонні відвідувачі.

Школа зобов'язується публікувати щотижня в періодичних виданнях «про кількість учителів та учнів, про предмети і час занять і про найважливіші постанови ради».

Бажаючі бути вчителями приймаються «не інакше, як за рекомендацією вже працюючих учителів у школі», при тому «без примусу і без будь-якої винагороди » .

Принцип розвиваючого навчання був одним із провідних. Сам процес навчання вибудовувався таким чином, щоб заняття спонукали до думки учнів, розвивали та розширювали їх кругозір. З цього слід зробити висновки, що школи мали на меті не просто дати своїм певну суму знань. Створення особливої шкільної атмосфери було важливим для викладачів. Становлення особистих емоційних зв'язків між учителем і учнями визнавалося цінними та такими, що могли допомогти учням більш вільно спілкуватися між собою та зняти напруженість у процесі навчання. З метою реалізації даної ідеї, спеціально закріпленій викладач (за кожною групою) проводив усю класну та позакласну роботу. У них (викладачів) було прагнення активізувати розумову діяльність учнів, ретельно дослуховувались до запитань учнів. Вчителі використовували принцип спільного пошуку відповідей на запитання як засіб формування і розвитку в учнів розумових навичок.

Книга вважалася рівноцінно важливим засобом розвитку як і спілкування. Домашнє читання заохочувалося, а при школах створювалися бібліотеки. Книга, на думку вчителів, розвивала, розширювала кругозір, спонукала до самоосвіти, сприяла складанню нових інтересів, була мотивацією до продовження освіти. Недільні школи у своїй діяльності збагатили традиційну педагогіку.

Програма викладання Закону Божий, читання, письмо та арифметика була обов'язковою у перших недільних школах. Найпершому, чому навчали неписьменних було читання. Широко застосовувалася звукова методика Золотова, яка включала три етапи початкового навчання читання: знайомство з голосними звуками, читання складів, читання за таблицями Золотова (Пирогов, 1863). Складання з різних букв слів було одночасним з навчанням читання за таблицями і по розрізній азбуці. Учні, які навчилися добре читати по таблицях, могли перейти до середньої групи («малограмотні»), де в основу для навчання читання була покладена «Книга для дорослих» Золотова. Після читання, учні мали переказати зміст прочитаного. Уміння

правильно і вільно читати було обов'язковою умовою для переведення до наступної групи. Книжки для навчання читанню включали книги цивільного та церковного друку з коротким переказом та обговоренням прочитаного. Серед завдань було формування в учнів орфоепічних норм, вміння дотримуватися інтонаційної логіки, відпрацювання уміння швидкого читання.

На наступному, другому, етапі впроваджувалося пояснювальне читання, тобто читання, яке було пов'язане з розбором, переказом та обговоренням прочитаного.

Оволодіння базовими поняттями з арифметики для неписьменних починалося з навчання рахунку до 100. У свою чергу «малограмотні» мали оволодіти 4 арифметичними діями та лічбі до мільйона. У групах «грамотних» відпрацьовували навички чотирьох арифметичних дій з цілими числами і дробами, знайомили з використанням рахунків. Для навчання арифметиці викладачі недільних шкіл застосовували методику Груббе, в основі якої стояв метод рахунку конкретних предметів. Розвитку кмітливості учнів приділялася найбільша увага. При підборі арифметичних завдань орієнтувалися на те, щоб їх зміст мав зв'язок з реальним життям учнів учнів.

Типовий розклад уроків церковно-парафіяльної школи

Дні тижня	Молодше відділення	Старше відділення
Понеділок	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи	1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи
Вівторок	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи
Середа	1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи
Четвер	1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Церковнослов'янська мова 5. Диктант 6. Співи
П'ятниця	1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Церковнослов'янська мова 4. Російська мова 5. Диктант 6. Співи	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Церковнослов'янська мова 4. Арифметика 5. Письмо 6. Співи
Субота	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Закон Божий 6. Співи	1. Закон Божий 2. Церковнослов'янська мова 3. Російська мова 4. Арифметика 5. Закон Божий 6. Співи

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Дане дослідження свідчить про те, що вагомість недільних шкіл у формуванні та вихованні учнівської молоді свого часу важко переоцінити. Вони мали розгалужену мережу закладів освіти та сучасні для свого часу методи і засоби навчання.

Таким чином, процес навчання в недільних школах наприкінці XIX - початку XX ст. не була однорідним за своїм змістом. Незважаючи на всі труднощі, недільні школи зуміли зберегти за собою певний вплив в системі народної освіти, перш за все, в плані збереження російських духовно-моральних традицій. І незважаючи на відмову держави від фінансування шкіл, вони продовжували зміцнюватися аж до встановлення радянської влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамов Я. В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. Санкт-Петербург, 1900. С. 50.
Пирогов Н. И. О Воскресных школах. (1863). URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st065.shtml>
Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. Репринтное издание. Москва, 1993. С. 542.
Советская историческая энциклопедия : в 16 т. Москва : Сов. энцикл., 1963. Т. 3 / ред. тома Е. Жуков. 976 с.
Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. Москва, 1945. 566 с.

REFERENCES

- Abramov, Ia. V. (1900). *Nashi voskresnye shkoly. Ikh proshloe i nastoiashchee [Our Sunday schools. Their past and present]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
Diachenko, G. (1993). *Polnyi tserkovno-slavianskii slovar [Complete Church Slavonic Dictionary]*. Moskva [in Russian].
Pirogov, N. I. *O Voskresnykh shkolakh [About Sunday Schools]*. (1863). URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st065.shtml> [in Russian].
Ushinskii, K. D. (1945). *Izbrannye pedagogicheskie sochineniia [Selected pedagogical essays]*. Moskva [in Russian].
Zhukov, E. (1963). *Sovetskaia istoricheskaia entciklopediia [Soviet Historical Encyclopedia] (Vol. 3)*. Moskva: Sov. entickl. [in Russian].

SHAFRANOVSKIY VITALIY

SUNDAY SCHOOLS AS BASIC EDUCATION CENTERS

The article considers the functioning of Sunday schools in the second half of the XIX century. The process of teaching in Sunday schools on the basis of the Rules of 1884 and the Programs of 1886 and 1898 is considered. The functioning of the system of public education in the second half of the XIX century. was represented by the initial level of knowledge acquisition, which is mainly provided by church-parish, Sunday and zemstvo schools. The clergy and the church as a whole have always played an important role in Ukrainian society. One of the important areas of educational work of the Orthodox clergy was the education and upbringing of children. It is difficult to overestimate the church's contribution to the development and operation of primary education. Educational institutions functioned at monasteries and churches throughout Ukraine. The highest clergy also made a great contribution. It was interested in organizing education for the people, because during this period the clergy remained the most educated section of the population.

Sunday schools for adults and children were known as the earliest form of extracurricular education in Russia. They arose in the XVIII century at monasteries, but did not become widespread. From the middle of the XIX century similar schools began to be established at universities, gymnasiums, factories and plants. Their organizers considered the main task of teaching everyone to read and write (reading, writing, arithmetic), as well as the formation of Orthodox morality and spirituality.

The program of teaching the Law of God, reading, writing, and arithmetic was compulsory in the first Sunday schools. The first thing that taught the illiterate was reading. Zolotov's sound technique was widely used, which included three stages of initial learning of reading: acquaintance with vowel sounds, reading syllables, reading according to Zolotov's tables.

Thus, the process of teaching in Sunday schools in the late XIX - early XX centuries. was not homogeneous in content. Sunday schools had some influence in the public education system.

Key words: *Sunday schools; education; church; organization of education; religion.*